

УДК 159.922-057.87

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ ФАХІВЦЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

В.В.Шахов

У статті розкривається поняття самосвідомості та професійної самосвідомості фахівця як психологічний феномен. Також розкривається проблема генезису та розвитку самосвідомості у професійній діяльності.

***Ключові слова:** самосвідомість, професійна самосвідомість, самопізнання, самооцінка, рівень домагань, образ Я, професійна самооцінка, професійна ідентичність, рефлексія.*

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ СПЕЦИАЛИСТА КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

В.В.Шахов

В статье раскрывается понятие самосознания и профессионального самосознания специалиста как психологический феномен. Также раскрывается проблема генезиса и развития самосознания в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: самосознание, профессиональное самосознание, самопознание, самооценка, уровень притязаний, образ Я, профессиональная самооценка, профессиональная идентичность, рефлексия.

PROFESSIONAL SELF-IDENTITY AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

V.V.Shakhov

The focus of this article is in the area of professional self-identity. The concept of identity and professional self-identity as a psychological phenomenon is revealed. The review of related literature has been made. It has been outlined that psychology examines identity as one of the most important components of personality structure. In contrast to the self-identity in general, professional self-identity is specific in meaning, it concerns the sphere of professional activity and the individual as the subject of this activity. The main conclusions drawn from this study prove that development of professional self-identity is complex, long and dynamic process that continues throughout the period of training and employment of a person and passes through a series of consecutive stages: professional self-training, professional adaptation, and professional self-realization.

Key words: self-identity, professional self-identity, self-esteem, level of aspiration, psychological phenomenon, reflection, professional self-realization.

Дослідженням проблеми розвитку професійної самосвідомості особистості цікавить учених різних наукових напрямів: філософії, психології, соціології, педагогіки. Тому можна вважати, що існує комплексний підхід до її розв'язання.

Психологічний аспект проблеми самосвідомості представлений у працях Б.Ананьєва, Л. Божович, Л.Виготського, М. Громкової, І. Кона, О.Леонтьєва, В.Мерліна, В. Петренка, С. Рубінштейна, В. Століна, П.Чамати, І. Чеснокової. Значна увага психологами приділялася проблемі генезису й розвитку самосвідомості. Зокрема, Л. Божович пов'язує формування самосвідомості з процесом виділення особистості як самостійного суб'єкта, як наслідок розвитку його свідомості [3].

З психологічної точки зору самосвідомість – це усвідомлення людиною себе, своїх психологічних якостей і властивостей. До структури самосвідомості входять фізичний образ «Я» (знання людини про свої фізичні якості), психологічний образ «Я» (знання про свої психологічні особливості), самооцінка, рівень домагань. Самосвідомість в її найвищих проявах заснована на наявності у людини особливої здатності – рефлексії.

В. Слободчиков і Є. Ісаєв розглядають самосвідомість як пізнання власного «Я» [11]. На думку В. Слободчикова, самосвідомість є спрямованістю людини на пізнання своїх фізичних, душевних, духовних можливостей і якостей, на усвідомлення свого місця серед інших людей. На думку автора, самопізнання здійснюється, по-перше, шляхом аналізу результатів власної діяльності, своєї поведінки; по-друге, шляхом усвідомлення ставлення інших людей до особистості (оцінка результатів її діяльності, вчинків, рис характеру, рівня розвитку здібностей, особистісних якостей), по-третє, самопізнання здійснюється шляхом самоспостереження за своїми станами, думками, аналізу мотивів і вчинків.

Для дослідження самосвідомості важливе значення має розуміння її структури. Найчастіше психологи дотримуються уявлення про трикомпонентну структуру самосвідомості з незначними варіаціями (Л.Мітіна, П. Чамата, І.Чеснокова та ін.).

У психологічному словнику самосвідомість трактується як «Я-концепція»: «цілісний, хоча не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного «Я», що виступає як настанова по відношенню до самого себе і містить компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самоусвідомлення); емоційний –самоповага, себелюбовство, самоприниження тощо; оцінно-вольовий прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо» [10].

Р. Бернс, визначаючи «Я-концепцію» як сукупність настанов особистості, спрямованих на себе, виділяє в ній три елементи:

- 1) «образ Я» – уявлення індивіда щодо себе;
- 2) самооцінку – афективну оцінку цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси «образу Я» можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням;
- 3) потенційну поведінкову реакцію, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані «образом Я» і

самооцінкою [1].

У цілому, слід зазначити, що уявлення людини про себе багатопланові, можуть стосуватися різних аспектів життєдіяльності й диференціюватися або за сферою прояву («соціальне Я», «професійне Я» тощо), або як реальність і ідеал («реальне Я», «ідеальне Я»), або на часовому континуумі («Я у минулому», «Я в сьогодні», «Я в майбутньому» тощо), або за іншою ознакою. Число таких «Я-образів» і їх зміст визначається, виходячи з теоретичної позиції дослідника.

Таким чином, у психології самосвідомість досліджується як один з найважливіших компонентів структури особистості. Водночас можна констатувати відсутність сталого тезаурусу і поняттєвої визначеності у галузі проблематики самосвідомості. Найбільш поширеною є думка, що самосвідомість являє собою підструктуру особистості, сутність якої полягає:

1) по-перше, в усвідомленні особистістю різноманітних образів стосовно себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – Я-образ;

2) по-друге, в емоційно-ціннісному ставленні до себе як особистості, що формується в результаті співвідношення уявлень про власне реальне й ідеальне Я;

3) по-третє, в регуляції власної поведінки і діяльності на основі сформованого Я-образу та самовідношення.

На відміну від самосвідомості в цілому, професійна самосвідомість є специфічною за змістом: вона стосується сфери професійної діяльності і особистості як суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності і спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання особистістю себе, своїх дій, психічних якостей і здібностей, то професійна самосвідомість – це проекція усіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність. Професійна самосвідомість містить усвідомлення особистістю, передусім, тих власних властивостей і якостей, які потрібні для успішного виконання відповідної професійної діяльності, тобто професійно важливих якостей. Для різних професій ці якості будуть різними, але міра їх усвідомлення справляє помітний вплив на вибір завдань, на хід виконання діяльності, на упевненість фахівця в собі.

Вирішуючи питання про місце професійної самосвідомості в загальній структурі самосвідомості особистості, дослідники враховують такі позиції, як місце конкретної діяльності в житті особистості, місце особистості в цій діяльності, роль особистості у власній життєдіяльності, місце професійного самовизначення в життєвому самовизначенні. О. Прокоп'єва запропонувала можливу класифікацію професійних Я-концепцій, побудовану на підставі різних варіантів співвідношення професійної і загальної самосвідомості особистості: 1) особистість «ширша» за свою професію, її професійна Я-концепція наближається до загальної Я-концепції; 2) особистість «дорівнює» своїй професії, її загальна Я-концепція звужена до професійної Я-концепції; 3) особистість «вужча» за свою професію, в її загальній і професійній Я-концепціях представлені лише окремі сторони професії. Дослідниця зазначає, що напрям, в якому змінюється особистість у процесі професіоналізації, і рух особистості до більш загальних життєвих цілей і смислів повинні збігатися. Лише в цьому випадку особистість може досягти найвищого рівня особистісного розвитку і професійної самореалізації [9].

Проблеми професійної самосвідомості представлені в роботах В.Петренка, Д. Ронзіна, І. Чеснокової, Г. Цукермана та ін. Більшість дослідників схильні розглядати цей феномен як усвідомлення особистістю себе в ході професійної діяльності. Професійна самосвідомість – це, з одного боку, процес, за допомогою якого людина пізнає себе і відноситься до себе як до представника відповідної професії, з іншого боку, – це результат самоусвідомлення – сформований відносно стійкий комплекс уявлень про себе як фахівця, професійна «Я-концепція» [8].

Професійна самосвідомість, на думку Г. Цукерман, містить уявлення професіонала про себе і свої цінності. Сутність професійної самосвідомості дослідник характеризує як: 1) усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; 2) знання про міру своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних ролей; 3) знання про свої сильні і слабкі сторони, шляхи вдосконалення, вірогідні сфери успіхів і невдач; 4) уявлення про себе і свою діяльність у майбутньому. Професійна самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією, із зверненням до свого внутрішнього світу, з оцінкою тих процесів, які відбуваються в ньому [11].

П. Шавір інтерпретує феномен професійної самосвідомості як усвідомлення індивідом себе як суб'єкта власної професійної діяльності [13].

На нашу думку, найбільш повним є визначення професійної самосвідомості особистості, запропоноване О. Туриніною. На її думку, професійна самосвідомість індивіда являє собою єдність знань про власні особливості, наявні професійні здібності та інтереси. Констатація особистістю успіхів і невдач власної професійної або навчальної діяльності є чинником корегування «Я-образу», самооцінки, рівня домагань та професійної самосвідомості в цілому [12].

У багатьох дослідженнях доведено, що професія суттєво впливає не лише на формування певних особистісних особливостей фахівця, але й на його сприйняття і розуміння світу та самого себе. Зокрема, А. Деркач підкреслює, що «професіонали сприймають навколишній світ і себе в ньому крізь призму світу своєї професії» [4, с. 195]. О. Бодальов висунув припущення про «вплив професії людини на сприйняття і розуміння інших людей, а також на формування у неї образу самої себе в професії і розуміння власної особистості» [2]. Концепція О. Бодальова викликає інтерес у тому сенсі, що в ній представлений вплив професії на розвиток професійної самосвідомості особистості. Проведене дослідження підтвердило факт самовідображення в самосвідомості тих характеристик власного Я, на які у своїй професійній діяльності фахівець звертає більшу увагу. Тому важливо, щоб формування професійної самосвідомості забезпечувалося ще на етапі навчання професії, починаючи з найперших основ досягнення студентами змісту професійної діяльності [2].

Як свідчать дослідження, розвиток професійної самосвідомості тісно пов'язаний з якістю професійної підготовки, професійним становленням фахівця, з оволодінням професійною майстерністю. Найвні в літературі дані свідчать, що існує тісний зв'язок між успішністю професіонала у будь-якому виді діяльності, якістю професійної підготовки і рівнем професійної самосвідомості. Професійна самосвідомість виступає важливими чинником розвитку і регулювання поточної діяльності, професійного становлення суб'єкта в цілому [1, 4, 8].

Підкреслюючи значення професійної самосвідомості, Є. Климов зауважує, що розвинена самосвідомість є однією з умов «...формування індивідуального стилю..., однією з необхідних умов знаходження людиною найбільш відповідного для неї місця... у професійній спільноті, а також умовою планування і побудови особистих професійних планів на етапі вибору професії, це також важливий критерій підготовленості фахівця» [5, с.43]. Звідси випливає, що одне з головних завдань психології полягає у вивченні структури професійної самосвідомості як важливого регулятора діяльності і побудови професійних життєвих шляхів, «кар'єр», «трудова доля» людей.

Професійна «Я-концепція» як продукт розвитку професійної самосвідомості є особистісним ресурсом, що виконує ключову роль у формуванні результатів професійної поведінки, в успішному аналізі проблемних ситуацій, у плануванні, контролі, перетворенні професійної діяльності і себе як її суб'єкта [4].

Отже, дослідники одноставно наголошують на важливій ролі професійної самосвідомості як фактору особистісно-професійного розвитку особистості як у період професійної підготовки, так і на етапі самостійної професійної діяльності. Водночас, теоретичний аналіз праць психологів засвідчує різноманітність точок зору на сутність і структуру професійної самосвідомості особистості. Цей феномен розглядається як усвідомлення людиною своєї приналежності до професійної групи [4], як процес аналізу людиною самої себе у рамках професійної діяльності [2], як діяльність особистості з усвідомлення своєї власної відповідності обраній професії [1], як вибірково діяльність самосвідомості, спрямовану на професійне самовизначення, усвідомлення себе суб'єктом професійної діяльності [10], як усвідомлення і цілісну оцінку фахівцем себе, процесу і результату своєї професійної діяльності [8].

А. Маркова вважає, що професійна самосвідомість це розуміння людиною норм, правил, моделей своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей. У професійній самосвідомості відображаються основи професійного світогляду, суб'єктивної концепції професійної діяльності, усвідомлення професійно значущих якостей професіоналів, інших людей, порівняння себе з якимось абстрактним ідеалом чи конкретним колегою; знання оцінки себе як професіонала з боку колег; самооцінка суб'єктом своїх якостей – розуміння себе, своєї професійної поведінки, а також емоційне ставлення до себе. Професійна самосвідомість «спирається ... на професійну самооцінку – потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (Я як професіонал у минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні), ідеальну (Я як професіонал у далекому майбутньому)». На думку дослідниці, в індивідів з сформованою професійною самосвідомістю підвищується ефективність роботи, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації, підвищується впевненість у собі [6].

П. Шавір трактує досліджуваний феномен як вибірково діяльність самосвідомості особистості, підпорядковану завданням професійного самовизначення, усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності. Тут на перший план виходить така характеристика, як вибірковість професійної самосвідомості. Причому П. Шавір підкреслює, що критерієм такої вибіркової, який відрізняє професійну самосвідомість від загальної самосвідомості особистості, є професійна діяльність та окремі її компоненти (мета, засоби, способи і прийоми) [14].

О.Пряжнікова визначає сутність професійної самосвідомості як системи ставлень фахівця до себе як особистості і професіонала, а також ставлення до себе як до представника професії, що реалізується через професійну рефлексію своєї діяльності та особистісного розвитку. Структура професійної самосвідомості, на думку дослідниці, містить: уявлення про смисли своєї праці, конкретні цілі і завдання

професійної діяльності, її методи та організацію, про свій формальний і реальний посадовий статус, про себе як члена трудового колективу, про перспективи свого професійного та особистісного розвитку, а також про свої реальні та ідеальні професійні якості.

О.Пряжнікова виокремлює функції професійної самосвідомості: когнітивну, спрямовану на самопізнання і пізнання особистістю себе в просторі соціуму; емоційну, на основі якої вибудовуються відносини з іншими людьми і з собою, переживаються виникаючі при цьому проблеми; поведінкову, що дозволяє реалізовувати свої професійні та особистісні перспективи розвитку.

О. Москаленко розробила акмеологічну концепцію розвитку професійної самосвідомості в контексті загального особистісно-професійного становлення людини, спрямованого на досягнення «акме» – вищого рівня самореалізації. У дослідженнях, виконаних під її керівництвом, доведена провідна роль професійної самосвідомості у становленні таких важливих феноменів особистісно-професійного розвитку, як: професійна мотивація, ціннісні орієнтації, психологічна готовність до професійної діяльності, професійне самоствердження, самовираження, кар'єрний ріст, професійна творчість [2]. На думку О.Москаленко, професійна самосвідомість характеризується діалектичною тривимірністю складових (особистісної, процесуальної, результативної) і є джерелом творчої зрілості фахівця. Дослідниця розглядає професійну самосвідомість як особистісне утворення, що синтезує в собі: усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; знання про ступінь своєї відповідності професійним еталонам; знання про ступінь свого визнання у професійній групі; знання про власні слабкі і сильні сторони та шляхи самовдосконалення, знання своїх індивідуальних способів успішної діяльності, індивідуального стилю, нероздільну єдність предметно-змістовного і операційного компонентів діяльності, ставлення до себе як до особистості, суб'єкта життєдіяльності, професіонала; уявлення про своє майбутнє у професії; контроль за власними інтелектуальними, емоційними і поведінковими реакціями.

Поряд з терміном «професійна самосвідомість» у психології досить часто вживають інші близькі за змістом поняття «професійна Я-концепція», «професійний Я-образ», «професійна самооцінка», «професійна ідентичність» та ін. Механізмом формування ідентичності є ідентифікація – «процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на основі усталених зв'язків, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, стандартів ...» [4]. Слід розрізняти поняття «ідентифікація» – як процес, і «ідентичність» – як продукт цього процесу. Почуття ідентичності стабілізує «Я-концепцію» особистості, забезпечує її цілісність і стійкість [9].

Ми вважаємо, що різні інтерпретації поняття «професійна самосвідомість» не суперечать одна одній, а швидше взаємодоповнюють і розвивають його зміст, відображаючи різні аспекти цього складного феномену. З процесуального погляду, професійна самосвідомість – це специфічна вибіркова, диференціююча й інтегративна діяльність свідомості, що виступає як підсистема загальної самосвідомості і проявляється в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта професійної діяльності та самовизначенні в соціально-професійному середовищі.

Таким чином, можна вважати, що професійна самосвідомість – це відносно стабільна підструктура особистості, що забезпечує саморегуляцію дій у професійній сфері на основі усвідомлення професійних вимог, власних можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності. Високий рівень розвитку професійної самосвідомості, адекватна і стійка «Я-концепція» у комплексі з адекватним образом професійної діяльності забезпечують конструктивну професійну поведінку, що дозволяє фахівцям у галузі практичної психології успішно долати проблеми особистісно-професійного становлення.

Професійна самосвідомість містить систему уявлень особистості про себе як про члена відповідної професійної спільноти, носія професійної культури, у тому числі певних професійних норм, цінностей і традицій. Важливою складовою цієї системи є уявлення особистості про власні індивідуально-психологічні характеристики, що визначають успішність професійної діяльності: професійно важливі якості і ставлення. До індивідуально-психологічних належать сенсорні, перцептивні, аттенційні, мнемічні, розумові, мовленнєві, емоційні, вольові, комунікативні властивості особистості. Комплекс ставлень складається зі ставлення до професії, до себе як до суб'єкта професійної діяльності, до інших людей, до об'єкта праці, до предмета праці, до засобів праці, до умов праці.

Узагальнення поглядів дослідників на сутність професійної самосвідомості дає підстави зробити певні висновки:

– професійна самосвідомість є підсистемою загальної самосвідомості особистості, яка конкретизується і проявляється у сфері професійної діяльності: це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність;

– професійна самосвідомість безпосередньо пов'язана з усвідомленням особистістю себе в професійній діяльності: її зміст утворює комплекс уявлень про професійні вимоги до особистості, професійно важливі якості, власну відповідність вимогам професії, ідентифікація з цінностями та

стандартами професійного співтовариства, співвідношення між реальним і ідеальним професійним Я-образом, оцінка своєї реальної та потенційної професійної успішності, усвідомлення перспектив професійного зростання;

– зберігаючи в цілому структурну організацію, функції і механізми загальної самосвідомості особистості, професійна самосвідомість має низку специфічних ознак: за функцією – регулює професійну поведінку і відносини суб'єкта у професійній діяльності; за змістом когнітивного компонента – професійна самосвідомість характеризується комплексом уявлень особистості про себе як представника відповідної професійної спільноти; за механізмами самооцінки – якщо загальна самооцінка спирається переважно на морально-етичні норми та цінності особистості і ситуативні критерії оцінки поведінки, то професійна самооцінка ґрунтується на більш формалізованих і операціоналізованих критеріях оцінки фахівця;

– професійна самосвідомість характеризується динамічним виміром і проявляється в різних модусах: Я-ретроспективне (Я як професіонал у минулому), Я-актуальне (Я як професіонал сьогодні), Я-ідеальне (Я як професіонал, яким хочу бути);

– професійна самосвідомість є критерієм професійного розвитку і свідчить про якісні та кількісні особливості прийняття індивідом себе як професіонала, конкретної професійної діяльності як способу самореалізації, системи цінностей і норм, характерних для відповідної професійної спільноти;

– професійна самосвідомість є важливим особистісним чинником становлення фахівців, що значною мірою визначає успішність їх професійної підготовки у вищому навчальному закладі та ефективність майбутньої самостійної діяльності;

– розвиток професійної самосвідомості є складним, тривалим і динамічним процесом, який триває протягом усього періоду професійної підготовки і трудової діяльності особистості та проходить через ряд послідовних стадій: професійне самовизначення, професійна підготовка, професійна адаптація, професійна самореалізація.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: «Прогресс», 1986. – 420 с.
2. Бодалев А.А. Акмеология как учебная и научная дисциплина / А.А.Бодалев. – М.: РАУ, 1993. – 110 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.
4. Деркач А. А. Деятельность в развитии субъекта и субъект в развитии деятельности / А. А. Деркач, Э. В. Сайко // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 193-205.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М.; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: «Знание», 1996.-308с.
7. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28-38.
8. Петренко В. Ф. Семантичний аналіз професійних стереотипів / В. Ф. Петренко // Вопросы психологии. – 1986. – №3. – С. 133-143.
9. Прокопьева О. Профессиональная Я-концепция психолога / Прокопьева О. //Вестник ОГУ.– 2002. –№ 8. – С.83-87.
10. Психология. Словарь / [Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Слободчиков В. И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 42-53.
12. Турнініна О. Л. Психологія творчості: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 160 с.
13. Цукерман Г. А. Психология саморазвития / Г. А. Цукерман, Б. М. Мастеров – М.: Интерпракс, 1995 – 286 с.
14. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения / П.А. Шавир.-М., 1991.-95 с.

References

1. Berns R. Razvitie Ja-koncepcii i vospitanie / R. Berns. – М.: «Progress», 1986. – 420 s.
2. Bodalev A.A. Akmeologija kak uchebnaja i nauchnaja disciplina / A.A.Bodalev. – М.: RAU, 1993. – 110 s.
3. Bozhovich L. I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste / L. I. Bozhovich. – SPb.: Piter, 2008. – 400 s.
4. Derkach A. A. Dejatel'nost' v razvitii sub'ekta i sub'ekt v razvitii dejatel'nosti / A. A. Derkach, Je. V. Sajko // Mir psihologii. – 2008. – № 2. – S. 193-205.
5. Klimov E. A. Psihologija professionala / E. A. Klimov. – М.; Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. – 400 s.
6. Markova A.K. Psihologija professionalizma / A.K. Markova. – М.: «Znanie», 1996.-308s.
7. Mitina L. M. Lichnostnoe i professional'noe razvitie cheloveka v novyh social'no-jekonomicheskikh uslovijah / L. M. Mitina // Voprosy psihologii. – 1997. – № 4. – S. 28-38.
8. Petrenko V. F. Semantichnyy analiz profesijnykh stereotipiv / V. F. Petrenko // Voprosy psicholohiyi. – 1986. – № 3. – S. 133-143.
9. Prokop'eva O. Professional'naja Ja-koncepcija psihologa // Vestnik OGU. – 2002. –№ 8. – S.83-87.
10. Psihologija. Slovar' / [Pod obshh. red. A.V.Petrovskogo, M.G.Jaroshevskogo]. – М.: Politizdat, 1990. – 494 s.
11. Slobodchikov V. I. Vyjavlenie i kategorial'nyj analiz normativnoj struktury individual'noj dejatel'nosti / V. I. Slobodchikov // Voprosy psihologii. – 2000. – № 2. – S. 42-53.
12. Turynina O. L. Psykholohiya tvorchosti: Navch. posib. – К.: MAUP, 2007. – 160 с.
13. Cukerman G. A. Psihologija samorazvitija / G. A. Cukerman, B. M. Masterov – М.: Interpraks, 1995 – 286 s.
14. Shavir P.A. Psihologija professional'nogo samoopredelenija / P.A. Shavir.-M., 1991.- 95 s.